

Dr hab. Ryszard Gryz, prof. UJK
Instytut Historii
Uniwersytet Jana Kochanowskiego
w Kielcach

Kielce, 04 maja 2015 r.

**Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Andrzeja Sznajdera
pt. *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989***

[Rzeszów 2015, 386 s.]

przygotowanej pod kierunkiem ks. dr. hab. Władysława Włazłaka, prof. UR

Ostatnie lata charakteryzują się znaczącym rozwojem badań historycznych nad dziejami Kościoła katolickiego w Polsce po II wojnie światowej. W ich rezultacie wydano drukiem wiele monografii i edycji źródeł archiwalnych. Powstały prace o zasięgu ogólnopolskim i regionalnym. Historyków interesują relacje państwowo-kościelne, zwłaszcza te zachodzące między Kościołem rzymskokatolickim a władzami komunistycznymi. Wbrew okrojonym nakładom na naukę i kryzysowi, który dotknął humanistykę, każdego roku na półkach księgarskich pojawiają się prace, głównie młodych badaczy, zgłębiające przestrzenie historii najnowszej w wymiarze województw czy diecezji. Wydaje się, że proces ten będzie trwał jeszcze wiele lat, gdyż zbadania wymagają masowe źródła. Luki w historiografii występują także w odniesieniu do diecezji częstochowskiej. Z satysfakcją należy więc przyjąć realizację projektu pana magistra Andrzeja Sznajdera, który swym dorobkiem naukowym wpisuje się w dotychczas przeprowadzone badania¹.

Na początek swej opinii chciałbym się odnieść do podjętej tematyki badawczej. Jednoznacznie stwierdzam, że praca Andrzeja Sznajdera jest pierwszą dotyczącą budownictwa

¹ M. Mikołajczyk, *Problemy religijno-moralno-społeczne diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989* wynikające z ówczesnej sytuacji politycznej, Częstochowa 2002; M. Mikołajczyk, *Władza ludowa a diecezja częstochowska*, Częstochowa 2000; W. P. Włazłak, *Dzieje diecezji częstochowskiej w okresie działalności biskupa Zdzisława Golińskiego (1951-1963)*, Kraków 2003; W. Włazłak, *Rozwój sieci parafialnej i dekanalnej w diecezji częstochowskiej na przestrzeni jej historii*, [w:] *Błogosławione, choć trudne czasy. Siedemdziesięciolecie Kościoła częstochowskiego*, red. J. Kowalski, Częstochowa 2000, s. 161-196. Wymienić w tym miejscu także wypada ważne edycje źródłowe powstałe z udziałem Autora dysertacji: „*Postanowiono zatłoczyć odmownie...*”. *Budownictwo sakralne w diecezji częstochowskiej (1957-1989). Wybór dokumentów*, wstęp, wybór i oprac. A. Sznajder, W. P. Włazłak, Katowice-Częstochowa-Rzeszów 2008; *Ruch pielgrzymkowy na Jasną Górę (1945-1989). Wybór dokumentów*, wstęp, wybór i opracowanie ks. W. P. Włazłak, A. Sznajder, przy współpracy A. Brzeziny i S. Maślińskiego, Katowice – Częstochowa 2009; „*Solidarność*”. *opozycja i opór społeczny w Regionie Częstochowskim w dokumentach Służby Bezpieczeństwa (1980-1990). Wybór dokumentów*, wstęp, wybór i opracowanie W. Włazłak, Częstochowa 2012.

kościół w skali diecezji. Od kilkunastu lat istnieje co prawda w obiegu naukowym praca Wiktora Skworca², ale jej autor nie mógł podczas swych badań wykorzystać ważnej grupy materiałów źródłowych z przyczyn od niego niezależnych. W pełni zgadzam się z Autorem ocenianej dysertacji, że kwestia inwestycji sakralnych stanowiła „jeden z ważniejszych elementów polityki wyznaniowej” (s. 6). Tytuł recenzowanej pracy zmusza do zdefiniowania we wstępie użytego terminu „budownictwo kościołów”. Budowle o charakterze sakralnym i służące do sprawowania kultu religijnego to kościoły i kaplice, a więc obiekty sakralne. Autor skojarzył termin „obiekty sakralne” z nomenklaturą władz PRL. To prawda, że takie rozróżnienie przyjęto także w wykładni urzędników PRL. Jednak Autor posługuje się w swej pracy na równi terminem budowa kościołów, jak budownictwo sakralne i budownictwo obiektów sakralnych. Tego ostatniego określenia nigdy nie ujął w cudzysłów. Nie odrzucałbym stanowiska prawnego wynikającego z KPK z 1917 roku i 1983 wraz z podręcznikami Franciszka Bączkowicza³ i Edwarda Szafrrowskiego⁴, które definiują jak rozumiano w obu kodeksach „kościół” i „kaplica” (w tym problem sakralizacji czy desakralizacji kościołów i kaplic). W Encyklopedii Katolickiej nie mamy rozróżnienia terminu „budownictwo sakralne” i „budownictwo kościelne”. Pojawia się ono jednak w państwowej wykładni. Pierwsze obejmuje tutaj budowę kościołów i kaplic, a drugie plebanii, wikariatów, organistówek, punktów katechetycznych i innych. Z założeń wstępu wynika, że Autor będzie badał tylko kwestię budowy nowych kościołów oraz ich odbudowy (s. 9). Przy czym w dalszej części wstępu Autor stwierdza, że „używa także często pojęcia kaplica. Chodzi tu jednak nie tyle o kaplice w rozumieniu Kodeksu Prawa Kanonicznego, ale rozumienie potoczne, czyli po prostu o kościół niewielkich rozmiarów. O takim ujęciu zdecydował przede wszystkim fakt, że kaplice te (a w rzeczywistości nierzadko po prostu szopy) pełniły funkcje kultowe dla ogółu mieszkańców i niemal zawsze w dłuższej perspektywie stawały się kaplicami lub kościołami parafialnymi” (s. 10). Następnie samo pojęcie „budownictwo” nie zostało również dookreślone. W przedstawionej definicji Autor zrezygnował z ujęcia spraw przebudowy, rozbudowy, remontów, a także konserwacji i remontów. To były również istotne kwestie, które absorbowwały wielu duchownych. Zresztą w treści pracy znajdujemy odniesienia do tych wątków.

W tytule pracy określono zakres terytorialny, czyli obszar diecezji częstochowskiej. Autor nie musiał wyjaśniać czytelnikom faktu, iż proces budowy kościołów będzie dotyczył świątyń Kościoła rzymskokatolickiego. Kolejna kwestia to ramy czasowe. Przyjęte przez magistra Andrzeja Sznajdera cezurę są w pełni uzasadnione, jako odnoszące się do specyficznych warunków politycznych narzuconych przez system komunistyczny.

² W. Skworec, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945-1989*, Katowice 1996.

³ F. Bączkowicz, *Prawo kanoniczne. Podręcznik dla duchowieństwa*, t. 2, Opole 1958.

⁴ E. Szafrrowski, *Podręcznik prawa kanonicznego*, t. IV, Warszawa 1986, s. 227-243, 275.

Od wstępu pracy naukowej oczekujemy wyodrębnienia informacji na temat priorytetu badań, czyli określenia celu lub celów stawianych w rozprawie. Autor sformułował kilka kluczowych pytań badawczych, które można zaliczyć do wyjściowych, ale też konsekwentnych i waloryzacyjnych. W następnej kolejności omówił podstawę źródłową. Określił znaczenie badawcze zasobów archiwalnych, które objął szeroką kwerendą. Należy z uznaniem podkreślić, że wykorzystał dokumenty z archiwów centralnych i regionalnych. W Warszawie badał Archiwum Akt Nowych (zespół Urząd do Spraw Wyznań) i Archiwum Sekretariatu Konferencji Episkopatu Polski. Przeprowadził solidne poszukiwania w częstochowskich i katowickich placówkach. Bogaty materiał dokumentacyjny zebrał w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach (Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Katowicach) i Archiwum Państwowym w Katowicach (Urząd Wojewódzki w Katowicach – Wydział do Spraw Wyznań). Fundamentalne znaczenie mają tomy materiałów z Archiwum Kurii Metropolitalnej w Częstochowie, zawierające korespondencję z różnymi podmiotami na temat budownictwa sakralnego (głównie do 1983 roku). Zabrakło mi tutaj informacji o kwerendzie w Archiwum Państwowym w Częstochowie, zwłaszcza o zespole UW w Częstochowie za lata 1975-1989, zawierającym akta WdSW, zwłaszcza dokumentację budowlaną. Sądzę, że nieco dokładniej można było scharakteryzować dotychczasowy stan badań, uwzględniając przydatność kilkunastu wymienionych tytułów opracowań. Mgr Andrzej Sznajder nie przedstawił informacji o zastosowanych metodach badawczych.

Pod względem konstrukcyjnym pracę zbudowano wg układu chronologiczno-problemowego. Jest to optymalne rozwiązanie, dzięki któremu możliwe stało się odtworzenie zjawiska budownictwa kościołów w warunkach politycznych PRL. Rozdziały zostały wyodrębnione w ścisłym związku z głównymi problemami badawczymi i uwzględniają wieloaspektowość poruszanej problematyki. Ilość podrozdziałów w poszczególnych częściach jest dość równomierna. Maszynopis składa się z wykazu skrótów, wstępu, pięciu rozdziałów, zakończenia, streszczenia, bibliografii, spisu tabel i aneksu.

W kolejnych rozdziałach pracy mgr Andrzej Sznajder odpowiedział na pytania badawcze sformułowane we wstępie. Rozdziały pierwszy i drugi spełniają rolę wprowadzającą. Pierwszy opracowano na podstawie literatury przedmiotu. Autor wykorzystał też odnalezione przez siebie archiwalia i źródła publikowane (głównie dane z roczników statystycznych i kościelnych elenhusów). W tej części przedstawiono rozwój organizacyjny diecezji częstochowskiej od jej powstania do 1989 roku. Dynamikę procesu rozwoju sieci parafialnej (wzrost ilości parafii w diecezji częstochowskiej ze 183 w 1945 roku do 386 w 1989 roku) ujęto na tle kontekstu industrializacji, urbanizacji oraz migracji i innych komponentów demografii. Wystąpiły one w sposób wyrazisty w Częstochowie oraz miastach Zagłębia Dąbrowskiego i w Belchatowskim Okręgu Przemysłowym. Na tle poziomu tzw. *dominantes* i *comunicantes* powstała potrzeba nowych metod duszpasterskich w ośrodkach przemysłowych. Dane natury socjologicznej uzupełniono trafnymi konkluzjami.

W drugim rozdziale odtworzono struktury aparatu partyjno-państwowego zajmującego się polityką wobec Kościoła katolickiego. Wyeksponowano schemat komórek partyjnych, administracyjnych oraz policji politycznej (zabrakło informacji o strukturach podległych Wydziałowi Organizacji Masowych KC PZPR z lat 1953-1956 oraz likwidacji powiatowych RdSW). Wskazano na decydentów i wykonawców w skali ogólnopolskiej oraz województwa katowickiego i łódzkiego, a po zmianach administracyjnych także kaliskiego, piotrkowskiego i sieradzkiego. Przedstawiono wybrane stałe i zmienne elementy polityki wyznaniowej do 1989 roku. Podkreślono znaczenie przełomowego momentu jakim był Sierpień '80 i powstanie Solidarności. W przeglądzie uregulowań prawnych ukazano rolę „powielaczowego” Okólnika nr 3 UdSW z 27 marca 1957 roku i Zarządzenia nr 47 Prezesa Rady Ministrów z 24 listopada 1981 roku. W tej materii Autor mógł w większym stopniu wykorzystać istniejącą literaturę. Przy prawidłowym określeniu celów polityki wyznaniowej władz komunistycznych w Polsce, wyrażonym w wektorze „Kościół wszędzie” do „Kościół nigdzie” (s. 53), należałoby tylko przesunąć datę tej koncepcji z 1949 roku na 1947⁵. Na koniec rozdziału zabrakło podsumowania. Ogólnie ujmując dwa pierwsze rozdziały dysertacji spełniają założone cele jako wprowadzenie do zasadniczych rozważań.

Trzeci rozdział pracy poświęcono określeniu skali potrzeb w zakresie budowy kościołów w diecezji częstochowskiej. Skrupulatnie odtworzono bardzo bogatą faktografię i określono dynamizm inicjatyw budowlanych podejmowanych przez duchowieństwo i wiernych diecezji częstochowskiej, zwłaszcza w latach 1957-1989. Ogromny wysiłek społeczny, który wynikał ze aktywności polskich katolików tworzyła korespondencja duchownych i pracowników kurii, rozmowy biskupów i ich memoriały, petycje wiernych do najwyższych gremiów i urzędników, a wreszcie ich gotowość do obrony miejsc kultu religijnego. Przez długie lata merytoryczne podstawy nie były brane pod uwagę w procesie decyzyjnym. Jednak w przytoczonych danych statystycznych dotyczących budowy nowych kościołów i kaplic oraz ich odbudowy nie znajdujemy potwierdzenia, polemiki lub odrzucenia liczb przytoczonych w literaturze, m.in. przez pracowników Zakładu Socjologii Religii SAC⁶. Równocześnie magister Andrzej Sznajder zdołał uchwycić związek zachodzący między zjawiskami gospodarczymi, społecznymi i politycznymi. Dzięki temu odtworzył proces zmian w polityce władz partyjno-państwowych wobec inicjatyw budowlanych Kościoła katolickiego, który doprowadził do boomu inwestycyjnego w latach 80. XX wieku, czyli ostatniej dekadzie PRL. Ponadto wskazał na ewolucję kryteriów i uzasadnień decyzji stosowanych w

⁵ Zob.: J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*, Warszawa 1997, s. 168-169.

⁶ D. Gumbrycht, *Obiekty sakralne*, w: *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 198-209. Por. inne dane: *Kościół katolicki w Polsce 1945-1972. Duchowieństwo i wierni. Miejsca kultu. Życie religijne*, oprac. W. Zdaniewicz, Poznań-Warszawa 1978, s. 56-57, 72-77.

koncesjonowaniu pozwoleń na inwestycje sakralne. W pełni zgadzam się ze sformułowanymi tutaj wnioskami.

W niemal równie obszernym rozdziale czwartym pracy pt. „Metody ograniczania inicjatyw oddolnych w zakresie budownictwa kościołów” Autor przedstawił dwie zasadnicze fazy powstrzymywania aktywności wiernych i duchowieństwa w dziedzinie budownictwa sakralnego. Najpierw skupił się na przedsięwzięciach prewencyjnych, a następnie administracyjnym hamowaniu prac przy realizacji projektów. Presja administracyjna i gry operacyjne SB zawierały się w przedziale od rozmów zapobiegawczych do dotkliwych kar i szykan. Do najdotkliwszych należały zwolnienia z pracy osób świeckich zaangażowanych w przedsięwzięcia inwestycyjne Kościoła, drakońskie grzywny i wywłaszczenia. Dzięki ustalonym faktom poznajemy liczną grupę odważnych i pokrzywdzonych obywateli, którzy tworzą środowiska najbardziej aktywnych katolików w miejscowościach, gdzie występowała pilna potrzeba budowy świątyni. Wraz z duchownymi prowadzili oni także w diecezji częstochowskiej szereg spraw związanych z przeciwstawianiem się administracyjnemu blokowaniu realizacji legalnych inwestycji w latach 70. i 80. (kwestia lokalizacji, zaopatrzenia materiałowego, a jednocześnie autentycznych samowoli budowlanych).

Rozdział piąty („Nielegalne budownictwo kościołów”) koncentruje się na przyczynach nielegalnego budownictwa kościołów, rozmiarach zjawiska oraz metodach jego zwalczania. Wśród licznych egzemplifikacji wyodrębniona została prezentacja przebiegu głośnych incydentów w Brudzowicach i Rększowicach. Widoczny jest tutaj brak częstszych odniesień do literatury przedmiotu. Nie występują korelacje przedsięwzięć częstochowskich biskupów z pracami Komisji Episkopatu do Spraw Budowy Kościołów. Nie ma także porównań częstochowskiej specyfiki w stosunku do innych części kraju (np. diecezja tarnowska, przemyska, czy archidiecezja krakowska). Trudny do określenia jest też bilans zastosowanych kar administracyjnych i sądowych wobec osób oskarżonych o udział w nielegalnym budownictwie sakralnym.

Zasadniczą część pracy zamyka zakończenie. Autor sformułował tu ostateczne wnioski, będące odpowiedzią na postawione we wstępie pytania badawcze. Wyeksponowane konkluzje są wyważone i ściśle wypływają z przeprowadzonych analiz źródłowych. Nie sposób z nimi polemizować. Sposób prezentacji ustaleń jest spójny. Ponadto sformułowane zostały postulaty badawcze. Widoczne jest znaczące doświadczenie edytorskie Autora, który ma na swym naukowym koncie ważne redakcje prac, edycje źródeł i opracowania artykułów naukowych.

Niezbędnym uzupełnieniem treści merytorycznych jest bibliografia dysertacji. W wykazie źródeł archiwalnych pominąłbym wykaz sygnatur, ograniczając się do wskazania nazw archiwów i nazw zespołów archiwalnych. Szkoda, że nie wykorzystano źródeł wywołanych (relacji) i nie przeprowadzono kwerendy w prasie. Nie wymieniono wykorzystanych w pracy edycji internetowych. Wśród opracowań i artykułów naukowych uwzględniono najnowsze i ważne publikacje. Mógłbym jedynie zasugerować uzupełnienie wykazu o ważną dla

podjętego tematu pracę Damiena Thiriet'a⁷. Bardzo doceniam wartość merytoryczną dołączonych aneksów. Systematyzują one szczegółowe informacje na temat wniosków Kurii Diecezjalnej w Częstochowie w planach budownictwa sakralnego. Opracowano też spis parafii diecezji częstochowskiej, w których zbudowano kościoły. Ujęto w nim dane o wnioskach, pozwoleniach i realizacji inwestycji sakralnych.

Z pełnym przekonaniem stwierdzam, że pod względem językowym praca jest dobrze zredagowana. Zdarzają się jedynie drobne potknięcia. W tekście przywoływano trafne cytaty źródłowe, które odzwierciedlają antykościelny charakter polityki władz PRL. Oddają one panującą atmosferę oraz specyficzną frazeologię, którą posługiwali się aparaczczy partyjni, pracownicy administracji wyznaniowej i funkcjonariusze tajnej policji politycznej.

Z obowiązku pozwolę sobie na sformułowanie zaledwie kilku uwag szczegółowych:

- błędy interpunkcyjne i techniczne występują rzadko (najbardziej charakterystyczny przykład to brzmienie pierwszego akapitu z podrozdziału „b” w rozdziale trzecim na s. 108);
- w zaledwie kilku miejscach zdarzyły się błędy literowe, które zniekształcają treść (np. s. 86: „Seksja V Wydziału Y”; s. 141: „abp. Bronisława Dąbrowskiego” i s. 159: „bp. E. Dąbrowskiego; s. 190: „w latach 1981-1981”; s. 321: „Wyraźny spadek liczby nielegalnych budów nastąpił po 1989 r., czyli z chwilą wejścia w życia Zarządzenia nr 47 Prezesa Rady Ministrów w sprawie planowania i realizacji inwestycji sakralnych” – winno być po 1981 r.);
- pojawiają się drobne potknięcia w zapisie przypisów (np. niekonsekwentne stosowanie zasady skrótów w zapisach odnoszących się do prac i źródeł już uprzednio ujmowanych, np. przyp. 241 i 244, 262 i 267, 1026 i 1051);
- należałoby unikać zamieszczania tabel na końcu podrozdziałów, zamiast klarownych konkluzji (s. 193-194 i tab. 8-9);
- w wykazie skrótów można zmienić zapisy odnoszące się do PZPR (skoro wyodrębniono taki właśnie skrót, to w odniesieniu do partyjnych komórek wystarczy użyć zapisu: KC, KM i KW);
- w pracy zabrakło mapy lub kilku map diecezji częstochowskiej (Można było na nich przedstawić diecezję z podziałem na dekanaty w 1945 i 1989 roku. Ująć parafie, w których wybudowano nowe kościoły i kaplice. Nie ma też mapy, która zobrazowałaby kontury diecezji nałożone na mapę administracyjną kraju przed i po 1975 roku. Z pewnością Czytelnik mógłby wtedy łatwiej wyobrazić sobie związki między podziałami administracyjnymi kościelnymi i państwowymi).

⁷ D. Thiriet, *Marks czy Maryja? Komuniści i Jasna Góra w apogeum stalinizmu (1950-1956)*, Warszawa 2002.

Reasumując swoją opinię pragnę podkreślić, że zgłoszone przeze mnie wątpliwości dotyczą głównie zastosowanej terminologii. Uważam, że recenzowana praca zasługuje na druk po jej adiustacji i szerszym uwzględnieniu literatury przedmiotu, gdyż prezentuje ona wysoki poziom naukowy. Jej walorami są: bogactwo materiałowe o zróżnicowanej proveniencji z jego proporcjonalnym zastosowaniem, odrzucenie języka specyficznych źródeł, dojrzała interpretacja dokumentów, formułowanie hipotez i wniosków w pełni odzwierciedlających przekaz źródłowy, a także narracja poprawną polszczyzną.

Wniosek końcowy jest pozytywny. Stwierdzam, że recenzowana praca doktorska mgra Andrzeja Sznajdera *Budownictwo kościołów w diecezji częstochowskiej w latach 1945-1989* jest dziełem oryginalnym. Opracowanie znacząco powiększa stan naszej wiedzy w odniesieniu do historii diecezji częstochowskiej i w sposób modelowy otwiera perspektywę badań regionalnych nad tą problematyką w kolejnych diecezjach. W ten sposób powoduje istotny postęp w badaniach nad historią Kościoła w Polsce XX wieku. Opracowanie odpowiada formalnym, merytorycznym i metodologicznym wymogom stawianym przed dysertacjami doktorskimi i dlatego wnoszę o dopuszczenie pana magistra Andrzeja Sznajdera do kolejnych stadiów przewodu doktorskiego.

Andrzej Szejn